

Savaşın Çevresel Güvenliğe Etkisini Toplumsal Cinsiyet Üzerinden Okuma

Reading the impact of war on environmental security by gender

Özlem SARISAMAN^{1a}

¹ Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, ozlemsarisaman@ankara.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-7530-360X

^a Sorumlu yazar/Responsible author

Article Info: Research
Date Submitted: 27/05/2024
Date Revised: 12/11/2024
Date Accepted: 14/01/2025

Makale Bilgisi: Araştırma
Geliş Tarihi: 27/05/2024
Düzeltilme Tarihi: 12/11/2024
Kabul Tarihi: 14/01/2025

Abstract

Environmental security is not only related to ecological destruction by definition; it's a concept related to economic, political and social crises caused by environmental destruction. The security of environmental elements such as climate, food, water, sea, nuclear, hazardous materials and biodiversity can be threatened in different stages of war. Although these threats are devastating for a large part of society, these threats are felt more by women, who are the main users of natural resources and are one of the fragile groups of society. In this context, in the first part of the study, environmental security topics such as climate security, food security, water security and hazardous substance purification security are discussed. The study continues by evaluating these security headings in terms of gender. In the discussion section, it is analyzed that women are more affected by the environmental destruction that occurs during the war due to their gender roles.

Öz

Çevresel güvenlik tanımı sadece ekolojik tahribat ile ilişkili değil; çevresel yıkımların neden olduğu ekonomik, siyasi, toplumsal krizler ile ilgili bir kavramdır. Birbirini doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen iklim, gıda, su, deniz, nükleer, tehlikeli maddeler, biyoçeşitlilik gibi çevresel öğelerin güvenliği savaşın farklı etaplarında tehdit altında olabilmektedir. Bu tehditler toplumun büyük bir kesimi için yıkıcı olsa da söz konusu tehditler daha çok toplumun kırılgan gruplardan biri olan doğal kaynakların ana kullanıcıları kadınlar tarafından hissedilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde çevresel güvenlik başlıkları olan iklim güvenliği, gıda güvencesi, su güvencesi ve tehlikeli maddelerden arınma güvenliği ele alınmaktadır. Çalışmanın devamında bu güvenlik başlıklarının toplumsal cinsiyet açısından değerlendirilmesi yapılmıştır. Tartışma bölümünde ise kadınların savaş sürecinde oluşan çevresel yıkımdan ona biçilen toplumsal cinsiyet rolleri gereği daha çok etkilendiği analiz edilmiştir.

Keywords: Environmental security, War, Gender.

Anahtar Kelimeler: Çevresel güvenlik, Savaş, Toplumsal cinsiyet.

JEL codes: K3, J16

JEL kodları: K3, J16

EXTENDED SUMMARY

Research Problem: By definition, environmental security is not only related to ecological destruction; it is a concept associated with economic, political and social crises caused by environmental destruction. Environmental elements such as climate, food, water, sea, nuclear, hazardous substances and biodiversity, which affect each other directly and indirectly, may be threatened at different stages of the war process. Although the emergence of these threats has devastating aspects for a large part of the society, the consequences may have different dimensions in terms of social, economic and biological aspects, especially for women, the main users of natural resources, who are one of the vulnerable groups of the society. In this context, the main purpose of the study is the impact of the war process on environmental security issues and the evaluation of these impacts in terms of gender.

Research Questions: What are the direct or indirect effects of war on environmental security issues?

What are the implications of these effects on women due to gender roles?

Literature Review: The research conducted by Güneş (2013) reveals that the feeling of "responsibility towards nature", which is perhaps the most important element of environmental awareness, is instinctively reflected in the behavior of women, especially, due to their nature. In addition, women have a close bond with nature and the environment due to their gender roles. Women, who make up more than half of the world's population, contribute greatly to the welfare and sustainable development of the society they live in and to the continuity of the world's ecosystems, biodiversity and natural resources.

According to the research conducted by Gökarp Alica (2017), those who are most affected by the destruction of the environment are women. These results show that; when we act with both an environmentalist and a gender approach, the importance of women who are affected by the environment and who have the responsibility of protecting the environment increases even more.

Methodology: For this study, documents, reports of international organizations, academic publications and opinion pieces in the press are used.

Result – Conclusion: The war process creates different effects between genders and therefore gender-related data becomes important. Considering the devastating effects of war on women, it remains important to investigate the effects between men and women and to establish the necessary policies on the environment in order to ensure equality. Based on this, the war process is moving away from being "a man's game"; due to their social roles, it is important for women to play an active role in the environment and war processes. It is necessary to ensure gender equality, especially considering the destructive environmental problems of the war process.

In this sense, the gendered approach is very important in the risk analysis of the environment during the war. A gender-based approach not only improves the lives of all segments of society in conflict and post-conflict processes; it can also provide environmental benefits. Women's ability to speak out against environmental processes in the pre- and post-war periods and their participation in institutional and administrative mechanisms will help to

better analyze the effects and dimensions of the war. Because no one can explain the environmentally destructive dimensions of war to the world better than women who feel the war the most.

GİRİŞ

1970'li yıllardan sonra çevre sorunlarının küresel bir sorun haline gelmesi; çevre sorunlarının ulusal güvenlik kapsamına girmesine neden olmuştur. Çevre ve güvenlik kavramlarının ilişkilendirildiği ve çevre güvenliği kavramının kökenlerinin atıldığı çalışma olarak varsayılan 1971 yılında Richard Falk tarafından kaleme alınan "Tehlike Altındaki Gezegen" (This Endangered Planet: Prospects and Proposals for Human Survival) adlı çalışmada doğal kaynakların kıtlığı ve bu nedenle oluşabilecek çatışmalar ele alınmıştır (Çınar, 2022: 18). Lester R. Brown'un 1977 yılında yayınlanan "Ulusal Güvenliğin Yeniden Tanımlanması" (Redefining National Security) adlı çalışmasında ise "ulusal güvenlik" kavramı yeniden ele alınmış; küresel sorunların çözümü için politik, ekonomik ve ekolojik konularda ulus devletlerin işbirliğinin zorunlu olduğundan bahsedilmiştir. (Vural, 2018: 28).

NATO Soğuk Savaş dönemi sonrası çevre konularını güvenlik kapsamında ele almış; bu anlamda uluslararası düzeyde çevresel öğelerin de tehdit olarak varsayıldığı yeni güvenlik anlayışının kabul görmesinin bir ayağını oluşturmuştur. Söz konusu bu yeni güvenlik tanımında ekonomik, sosyal, siyasal ve çevresel sorunların uluslararası güvenlik için tehditler oluşturduğu ve bu güvenlik başlıklarının her birinin silahlı çatışmalara neden olabileceği kabulüne varılmıştır (Algan, 2002: 22).

Söz konusu yeni çevresel güvenlik anlayışı; ekosistemin de bir parçası olan insanların yaşam kalitesini tehdit eden veya ekolojik dengenin bozularak kendini yenileyememesine neden olan ulusal sınırlar veya uluslararası bölgelerdeki insan veya doğa hareketlerinin varlığını kontrol altına almak üzerinedir (Keleş ve Ertan, 2002: 240-241).

Çevresel güvenlik kavramının üç boyutundan bahsedilebilir. Bunlardan ilki; ekosistemin parçalarından olan insan ve diğer canlıların varlıklarını tehlikeye düşüren çevresel krizlerdir. İkinci boyut ise, çevresel kaynakların tahribatı sonucu söz konusu kaynaklara bağlı ekonomik ve siyasal istikrarın sarsılması; son boyut olarak ise çevresel kaynakların paylaşılması ve çevre eksenli sorunların, ülkeler, bölgeler arasında çatışmalara yol açma riskidir (Keleş, 2019: 57). Bu anlamda savaşın çevresel güvenlik ile sıkı bir bağı olduğu; birbirine etki eden süreçler ile yoğuruldukları anlaşılmaktadır.

Savaş; "devletlerarasında silahlı çatışmalar olgusunun varlığı ve taraflardan en az birisinin bu silahlı eylemleri savaş niyetiyle gerçekleştirmesi" olarak tanımlanmaktadır (Şakacı, 2008: 18). Yüzyıllardan bu yana savaş, insanları yalnızca ölümlerle ve yaralanmalar ile değil; çevre üzerinde yarattığı; bazen de geri dönüşü mümkün olmayan yıkıcı sonuçlarla etkilemiştir. Aynı zamanda bu tahribatın toplumun büyük bir kesimini etkilediği tartışılmaz olsa da; toplumsal cinsiyet kavramı açısından değerlendirdiğimizde söz konusu etkilerin kadınlar açısından daha keskin olduğu söylenebilir.

Diğer yandan, kadının toplumsal cinsiyet rolleri gereği çevre ilişkisi de bu noktada önem kazanmaktadır. "Doğaya karşı sorumluluk" duygusunun çevreye karşı bilincin önemli gereklerinden biri olduğu ve bu sorumluluk duygusunun yaradılışı gereği kadınlarda içgüdüsel olarak varlığından söz edilebilir (Kabaş 2004: 47; Güneş, 2013). Ancak bunun da

ötesinde toplumsal roller gereği kadının çevre ile olan bağının erkeklere oranla daha kuvvetli olduğu kabul edilir. Tarih boyunca kadınların tarımsal üretimdeki yeri, kaynakların kullanımı konusundaki hassasiyeti, yaşam alanlarını oluşturmadaki rolleri bu durumu kanıtlar niteliktedir. Kadınlar dünya popülasyonunun yarısından fazlasını oluşturan çevre kaynaklarının ana kullanıcıları olup; toplumun refahına ve sürdürülebilir kalkınmasına katkı koyan; ekosistemin bütününe yönelik korumacı yaklaşımı sürdüren önemli aktörlerdir (Güneş, 2013). Çevrenin ana kullanıcıları kadınlar, çevreyi koruma ve çevreden etkilenme rolleri gereği hem toplumsal cinsiyet hem de çevreci yaklaşımda kritik konumdadır (Gökalp Alica, 2017: 152). Dolayısıyla çevrenin tahrip edilmesi durumundan en fazla kadınların etkilendiği söylenebilir.

Savaşın çevresel güvenliğe olan etkisini toplumsal cinsiyet üzerinden inceleyen bu çalışmanın ilk bölümünde savaşın çevresel güvenlik unsurları olan iklim, gıda, su ve tehlikeli maddeler üzerindeki etkileri incelenmektedir. Sonraki bölümde toplumsal cinsiyet kavramı çevre ve kadın boyutlarıyla ele alınıp; ardından savaşın çevresel güvenliğe yönelik tehditleri toplumsal cinsiyet kavramı ile değerlendirilmektedir. Sonuç bölümünde ise savaş sürecindeki çevre tahribatının toplumsal cinsiyet üzerinden önemi vurgulanarak önerilerde bulunmaktadır.

1. SAVAŞIN ÇEVRESEL GÜVENLİĞE YÖNELİK TEHDİTLERİ

Çevresel güvenlik, savaş döneminde yaşanan süreçlerle birçok açıdan tehditle karşı karşıya kalmaktadır. Bu bağlamda; savaşın, çevresel güvenlik kavramına etkisi iklim güvenliği, gıda güvencesi (food security), su güvencesi (water safety) ve tehlikeli maddelerden arınma güvenliği başlıklarında ayrı ayrı ele alınmaktadır. Her bir güvenlik başlığının literatürdeki tanımlarına yer verilerek; savaşın farklı aşamalarında çevresel güvenlik açısından sebep olacağı tehditler örneklerle açıklanmaktadır.

1.1. İklim güvenliği

İklim değişikliği yirminci yüzyılın sonları itibarıyla dikkatleri üzerine çeken çevre sorunlarından biri haline gelmiştir. Küresel boyuttaki iklim değişikliğinin su, tarım, sağlık, enerji, çevre gibi konular üzerinde olumsuz etkileri olduğu dolayısıyla da sürdürülebilir kalkınma sürecini tehdit altına aldığı söylenebilir. Bu anlamda kuraklık, sıcak dalgalar, seller ve orman yangınları ile ortaya çıkan iklim değişikliğine bir güvenlik kaygısı ile yaklaşılması ve söz konusu kavramın çevresel güvenliğin bir alt başlığı olarak değerlendirilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir (Gönenç ve Kibaroglu, 2017: 4).

Ulusal güvenlik başlığı altında iklim güvenliğinin net bir tanımın olmadığı düşünülmektedir. İklim güvenliğinin, "ekolojik sistemi sürdürülebilir kılmak ve korumak için yeryüzü sıcaklığını 1.5 derece altında sabitleyerek, atmosferdeki sera gazı emisyonlarını 280-350 ppm arasında tutmaya yönelik endişeler" olarak kabul gören bir tanımlı mevcuttur (Thomas, 2017; Kovancı ve Yıldız Karakoç, 2019). Diğer yandan ulusal güvenlik boyutları ile iklim değişikliği değerlendirilirken göç, sınır veya toprak çatışmaları ile askeri güvenlik olguları üzerinden ele alınması gerektiği gibi; iklim sisteminin ulusal güvenlik ve askeri güçler üzerindeki etkileri de değerlendirilmeye muhtaç konulardır (Kovancı ve Yıldız Karakoç, 2019).

Günümüze kadar askeri faaliyet ve tesislerin çevreye ve iklim değişikliğine etkisi oldukça göz ardı edilmiştir (Algan, 2008: 196). Ancak iklim değişikliği ile savaş birbirini etkileyen hatta tetikleyen unsurlardır. İklim değişikliğinin savaşa yol açtığı durumlara örnek vermek

gerekirse; Suriye'deki iç savaş sürecine bakmak yararlı olacaktır. Suriye'de 2006-2010 yılları arasında yaşanan kuraklık sonrası ciddi boyutta kırsal alanlardan şehirlere doğru bir iç göç hareketi başlamıştır. Bu göç nedeniyle ortaya çıkan sosyo-ekonomik sorunlar daha sonra rejim karşıtı hareketi tetikleyen unsurlardan biri haline gelmiştir (Conker, 2020: 160).

Bunun yanı sıra savaşın da iklim değişikliğini dolayısıyla iklim güvenliğini tehdit eden boyutları bulunmaktadır. Savaşın tüm süreçlerindeki askeri faaliyetler dolaylı ve doğrudan iklim değişikliğinin tetikleyen unsurlardır. Savaş öncesi dönemdeki iklim değişikliğini tetikleyen unsurlara örnek vermek gerekirse askeri faaliyetler sırasında büyük fosil enerji harcamaları yapılmasının emisyon salımlarını ciddi miktarda arttırdığı görülmektedir. Bunun yanında silah üretimi ve askeri tedarik zincirinin de ciddi bir karbon maliyeti olduğu söylenebilir. Bu gibi etkileri çeşitlendirmek mümkündür.

Savaş sürecindeki iklim güvenliğini tehdit unsurlarına örnek vermek gerekirse askeri operasyon sırasında Humvee tipi bir zırhlı kamyon 260 kg CO₂, F-35 savaş uçağı 27.800 kg CO₂ ve B-2 nükleer silaha sahip uçak 251.400 kg CO₂ emisyonuna sebebiyet vermektedir (Durmuş, 2021a). Birleşik Krallığın, 2017 yılında Irak ve Suriye'ye 1.000'den fazla bomba ve füze attığı bilinmektedir. IŞİD ile süren beş yıllık savaş boyunca atılan bomba sayısı ise 4.200'ün üzerindedir. Tüm bu rakamlar, savaş uçakları ve söz konusu uçaklardan atılan bombaların neden olduğu sera gazının ne boyutta olduğunu gözler önüne sermektedir (Durmuş, 2021b).

Savaş sonrasında ise yaşanan çevresel tahribatın farklı güvenlik tehditlerine yol açtığı bilinmektedir. Tehlikeli maddelerin ekolojik çevreye verdiği tahribat, denizel çevrenin kirletilmesi gibi sonuçlar iklim değişikliğini artıran unsurlardan sadece birkaçıdır.

İklim güvenliğini tehlikeye girmesi, farklı çevresel güvenlik unsurlarını da etkilemektedir. İklim değişikliğinin tehdit oluşturduğu güvenlik alanlarını gıda güvenliği ve su güvenliği olarak özetlemek mümkündür. Ancak iklim değişikliği ile iklim güvenliğini tehlikeye girmesi sonucu ortaya çıkan göç dalgaları ve doğal afetler de dolaylı olarak çevresel güvenliğin daha geniş alanlarda da tehlikeye girmesine yol açmaktadır.

1.2. Gıda güvenliği (Food security)

1948 yılında Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde insanlığın temel haklarından birinin gıdaya erişim hakkı olduğunu belirtmiştir. 1970'lere gelindiğinde ise gıda ve beslenmeye bağlı problemler artmış; 1974 yılında Dünya Gıda Konferansı toplanmıştır. Söz konusu toplantıda gıda güvenliği, "dünyada temel gıda maddelerinin, gıda tüketiminin her zaman artışına olanak veren üretim ve fiyat dalgalanmalarını karşılamaya uygun gıda arzının sürekli olması" olarak tanımlanmıştır (Koç ve Uzmay, 2015: 40).

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization of the United Nations- FAO) 2001 yılı raporunda gıda güvenliğini, "insanların aktif ve sağlıklı yaşam sürdürmeleri için gerekli olan besin ihtiyaçlarını ve gıda önceliklerini karşılayabilmesi amacıyla yeterli, sağlıklı, güvenilir ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik bakımdan her zaman ulaşabilmeleri" olarak tanımlanmıştır. Söz konusu tanım ile gıda güvenliğinin günümüzdeki karşılığının oluşturulduğu söylenebilir (Koç ve Uzmay, 2015: 40).

Savaş döneminin gıda güvenliğine etkisini değerlendirmek için Suriye'nin tarım sürecine bakmak yararlı olacaktır. Suriye'de tarım sektörü, 2011 yılında başlayan savaşa rağmen

ekonominin önemli bir parçası olmaya devam etmektedir. 2017 yılında yapılan bir çalışmada tarım sektörü gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) yaklaşık olarak % 26'sını oluşturmaktadır. Tarım, ülke içinde yerinden edilmiş olanlar da dâhil olmak üzere hala kırsal alanlarda kalan 6,7 milyon Suriyeli için kritik bir güvenlik ağını temsil etmektedir. Ancak savaş öncesi duruma bakıldığında savaşın yarattığı tarım sektöründeki küçülme net olarak anlaşılmaktadır. Savaşla beraber tarım sektöründeki altyapı ciddi miktarda yok edilmiştir. 2011-2016 döneminde tarım sektöründeki hasar ve kayıpların toplam finansal maliyetinin en az 16 milyar ABD doları olduğu tahmin edilmektedir. 2010-2016 yılları arasında üretim ve pazarlama maliyetleri, kısıtlı satın alma gücü ile birleşince gıda tüketici fiyatları endeksi %800 artmıştır. 2017 yılı rakamlarına bakıldığında gıda üretimi rekor düzeyde düşük olup; Suriye'de kalan nüfusun yaklaşık yarısı günlük gıda ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir (Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2017: 1-4). Tüm bunları savaşın gıda güvencesinde yarattığı bir güvenlik krizi olarak değerlendirmek mümkündür.

Buna benzer bir durum 2022 yılında savaşa dönen Ukrayna-Rusya çatışmasında yaşanmaktadır. Birçok gıda üreticisinin, özellikle küçük çiftçilerin ihtiyaç duydukları gübrelerle ve tarımsal girdilere erişememeleri nedeniyle geçim kaynaklarının da etkileneceği ve mevcut piyasa rahatsızlıklarının 2023 yılına kadar hissedilme potansiyelinin olduğu yapılan araştırmalarda ortaya konulmaktadır (United Nations, 2022: 8). Sözü edilen varsayım bir gerçeklik olarak günümüzde ortaya çıkmış ve 2023 yılında Ukrayna'daki Kakhovka Barajı ve hidroelektrik santralının yıkılmasının çevre ve tarım üzerinde önemli olumsuz etkilere yol açtığına dair açıklanmalarda bulunulmuştur (United Nations Sustainable Development Group, 2024)

1.3. Su güvencesi (Water safety)

"Su güvenliği" son yıllarda literatüre girmiş bir kavram olarak "water security" ve "water safety" terimleri kapsamında incelenmektedir. Bunlardan çalışmanın devamında incelenecek olan su güvencesi "water safety" kaliteli suya güvenli erişime bağlı olarak insani gelişme ve yoksulluğun azaltılabilmesi amacını taşır (Körbalta, 2019: 56).

Güvenli olmayan su kaynaklarından dolayı endemik ve salgın hastalıklar toplumların büyük kısmını etkilemektedir. Su kaynaklı hastalıklar, hala dünyada süregelen sağlık sorunlarından biri olarak görülmektedir. Özellikle gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerde su kaynaklı hastalık salgınları meydana gelmeye devam etmekte bu durum da can kayıpları ve hastalıklara neden olmaktadır.

Mevcut tahminlere göre, dünyadaki insanların altıda biri, evlerinin 1 kilometre yakınında herhangi bir güvenli ve iyileştirilmiş su kaynağına erişimden yoksundur (Davison vd. 2005: 1). Bu nedenle, temin edilen suyun güvenli, sağlıklı olması kilit öneme sahiptir. Dolayısıyla su güvencesi, sağlıklı su hakkı ve yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunulması ile bağlantılıdır.

Suyun toplama alanından tüketiciye ulaşana kadar geçen süreçte çeşitli tehlikeler ortaya çıkabilmektedir. Su güvencesinin sağlanması tüm potansiyel tehlikelerin, kaynakların ve risklerin değerlendirilmesini gerektirir. Genel olarak bu riskler biyolojik, fiziksel, kimyasal ve radyolojik olarak çeşitlenebilmektedir (Davison vd., 2005: 38). Özellikle savaş döneminde söz konusu riskler artmakta; dolayısıyla temiz suya erişim daha da zorlaşmaktadır.

Savaş ortamının su güvencesini tehlikeye sokmasına Yemen'deki süreç örnek gösterilebilir. Çatışmanın bir sonucu olarak su ve sağlık hizmetlerine erişimin bozulması ülke genelindeki yoksullukla birleşince su güvencesinden kaynaklı çevresel güvenlik krizi ile karşılaşmıştır. İç çatışmaların Yemen'deki su kaynakları üzerindeki etkisine ilişkin çalışmalarda; ekinleri sulamak için kullanılan artırılmamış kanalizasyon suyu kullanılması, arıtma tesislerinin işlememesi, arıtma tesislerinden karaya ve denize atık ulaşması ve 17,8 milyon insanın karşı karşıya olduğu içme ve yıkama amaçlı temiz su eksikliği sonucunda halk sağlığının ciddi riske girdiği gözlenmiştir. Bu nedenle özellikle Dang humması ve diğer hastalıkların ülke çapında arttığı bilinmektedir (Nimmo, 2020).

1.4. Tehlikeli maddelerden arınma güvenliği

Kimyasal, biyolojik, radyolojik ve nükleer gibi tehlikeli maddelerin kullanımı çevresel güvenlik ile ilgili ciddi riskler taşımaktadır. Bu tür maddelerin depolanma alanlarında oluşabilecek herhangi bir kaza bile ciddi çevresel yıkımlara yol açabilmektedir. Bunun en bilinen örneği, nükleer tesisler üzerindeki kazalar olarak belirtilebilir. Bu maddelerin savaş sırasında kitlesel imha silahları olarak kullanımı ise karşılaşılan olası savaş taktiklerinden biridir. Bu tür bir savaş hamlesinde tüm insanlığa ve çevreye verilen çok büyük zararlar olduğu deneyim edilmiştir.

Endüstriyel altyapının hedeflenmesinden kaynaklanan kirlilik veya mühimmat kullanımının toksik kalıntılara neden olduğu 2003'te Irak'ın işgali ile örneklendirilebilir. Savaş sırasında, bir dizi sanayi bölgesi çatışmalardan zarar görmüş ve savaş sonrasında terk edilmiştir. Bu metruk sitelerin güvenliksiz bırakılması sonrasında alanların yağmalandığı ve sonucunda insanların zehirli maddelere maruz bırakıldığı tespit edilmiştir (Kellay, 2014).

Savaş öncesi, sırası ve sonrasında bu maddelerin kullanımı sonucu çevresel yıkımın yaşandığı da söylenebilir. Biyoçeşitlilik güvenliği, su güvencesi ve gıda güvencesi gibi birçok açıdan çevresel kıyımaya yol açan bu maddelerin savaşın tüm süreçlerinde tehdit olduğu açıktır. Bu maddelerin savaş sürecinde sağlıklı bir planlama ile bertaraf edilmesi de bu anlamda oldukça önemlidir.

Sonuç olarak, nedenleri zamanın gereksinimlerine göre değişse de savaşlar hep yaşanmaktadır. Yarattığı yıkıcı sonuçlar da toplumun en kırılgan kesiminde her zaman daha fazla hissedilmektedir. Bu bağlamda bir sonraki başlık altında kırılgan kesimlerden biri olan kadınların çevre ile ilişkisi toplumsal cinsiyet kavramı üzerinden ele alınacaktır.

2. TOPLUMSAL CİNSİYET, KADIN VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Cinsiyet terimi üzerinden sadece biyolojik olarak kadın-erkek ayrımı kurulurken; toplumsal cinsiyet terimiyle ise kadın veya erkek olmanın getirdiği toplumsal, kültürel beklentiler ve roller ele alınmaktadır. Yani cinsiyet terimi biyolojik bir farklılık iken; toplumsal cinsiyet terimi kültürel ve toplumsal bir yapıya karşılık gelmektedir (Dökmen, 2004).

Toplumsal cinsiyet, aslen cinsiyetlerin toplum içindeki rollerine ilişkin bir kavramdır. Her toplumda bireylerin konum ve statülerine ilişkin rollerin yanı sıra cinsiyetlerinden dolayı yüklendikleri rollerden bahsedilebilir. Kadın ve erkeğin nasıl olması gerektiği, nasıl davranacağı, sorumlulukları belli kalıplarla düzenlenir; bireylerden de toplum içinde bu kalıplara göre davranması beklenir. Toplumsal cinsiyete ilişkin roller, kişilerin doğması ile başlar; belli toplumsal cinsiyet kalıplarına uygun şekilde yetiştirilmeyle öğrenilir ve bireylerin

hayatları boyunca pekiştirilerek var olur. Bir başka deyişle bebeklikten itibaren başlayan cinsiyet rolleri, toplumdaki aile, okul, iş hayatı ile kanunlar haline gelir. Öyle ki toplumda erkek için uygun olarak kabul edilen davranışlar erkeksi (maskülen), kadınlar için uygun olarak kabul edilen davranışlar kadınsı (feminen) olarak isimlendirilir (Saraç, 2013: 27).

Toplumsal cinsiyet algısı ülkelerde kültüre, çevre koşullarına, sosyal ve ekonomik durumlara bağlı olarak değişkenlik gösterir. Ancak tüm toplumlarda toplumsal cinsiyet tartışmalarının kadınlar üzerindeki roller ve sorumluluklar üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Neredeyse her toplumda ve kültürde kadınların cinsiyeti nedeniyle toplumda yer edinebilme konusunda dezavantajlı olduğu görülmektedir. Bu anlamda toplumsal cinsiyet, cinsler arası eşitsiz güç ilişkilerini ortaya çıkaran bir kavramdır (Berktaş, 1996; Çelik ve Küçük, 2022: 389). Buna göre toplumsal cinsiyet; ayrımcı, eşitsiz, baskıya dayalı bir toplumsal kurgunun karşılığıdır (Acar-Savran, 2013; Çelik ve Küçük, 2022: 389).

Toplumlarda kadınlar için çoğunlukla ev işi olarak tanımlanan yemek, temizlik, çocuk bakımı, annelik; erkek için ise evi geçindirmek, tehlikeli işlere koşmak, tamir, bahçe bakımı gibi zor işleri yapmaktır. Tüm bu sorumluluklar ve işler çocuk yaşlardan bireylerde oyuncaklarla, anlatılarla içselleştirilir. Hatta öyle ki bireyler doğmadan önce toplumsal cinsiyet kimliği oluşturulmaya başlanır. Örneğin kız çocukları pembe-kırmızı gibi dişiliğe has olduğu kabul edilen renkte kıyafetler, oyuncak bebekler ile; erkek çocuklar ise mavi kıyafetler, araba, asker, silah, savaşçı gibi erkek cinsiyetine has olduğu kabul edilen oyuncaklar ile büyürler. Cinsiyetlere biçilen tüm toplumsal görevlere, rollere bakıldığında kadınların erkeklere oranla daha baskıcı yetiştirildiği, daha fazla sorumluluk sahibi olduğu görülmektedir (Saraç, 2013: 29).

Toplumsal cinsiyet aynı zamanda toplumsal normlara ve zamana göre değişen bir kavramdır. Bu anlamda toplumsal cinsiyetin tarihsel gelişimine bakıldığında da kadının neredeyse her dönem toplumdaki dezavantajlı konumu süregelenmiştir. Toplum içinde cinsiyetlerin rolüne dair kalıplar kadınların toplumdaki geri kalmış statülerini sürekli olarak pekiştirmiştir.

Toplumsal cinsiyet kavramı ile çevre arasındaki ilişkinin tarihi de insanlığın ataerki tarihi kadar eskiye dayanır. İnsanlığın ataerkilliği kabul ettiği günden bu yana doğayla ilişkisini cinsiyetler arası farklılaşan bir işbölümü ile sürdürmektedir. Tarihsel gelişime bakıldığında kabile topluluklarında erkekler avcılık, kadınlar ise toplayıcılık görevini üstlenmiş; tarımsal faaliyetlerde ise üretme; ekme biçme rollerini hep kadınlar üstlenmişlerdir. Toprakların işlenmesi ve topraktan ürünlerin elde edinimi süreçlerindeki kadınların aktifliği sayesinde kadınlar doğa üzerindeki üretici rollerini hep saklı tutmuşlardır. Günümüzde de tarımsal faaliyetler, ev işleri ve yemek ihtiyacının çoğunlukla kadınlar tarafından sağlanması kadınların çevre üzerindeki rollerinin erkeklere oranla fazla olduğu göstermektedir.

Kadınlarla doğanın bu “doğal” ilişkisinden dolayı çevreye karşı ilgileri erkeklere oranla hep daha fazladır. Yemek, gıda temini, suya ulaşım gibi görevlerin günümüzde de daha çok kadınlar üzerinde olması nedeniyle bahsi geçen sorumlulukları etkileyen kıtlık, susuzluk, düzensiz yağış gibi çevre sorunlarından da daha çok kadınlar etkilenmektedir. Erkek nüfusuna oranla daha yoksul olan kadınlar, gıda temini ve annelik rolleri nedeniyle söz konusu çevre sorunlarına karşı daha savunmasızdır. Kadın Politikaları Araştırma Enstitüsü tarafından yapılan araştırmalarda ABD’de 2005’te Katrina Kasırgası’ndan sonra düşük gelirli, bekar annelerin %83’ünün New Orleans’taki evlerine dönmediği ortaya konulmaktadır.

Toplumun diğer kesimlerine nazaran hamile kadınlar ve bebekler için hava kirliliğinin daha ciddi bir sağlık sorunu olduğu kabul edilmektedir. BM tarafından yapılan araştırmalarda ise iklim değişikliğinin olumsuz etkileri nedeniyle yerinden edilenlerin %80'inin kadın olduğu görülmektedir. Bu anlamda tüm araştırmaların ortak paydasının toplumsal cinsiyet rolleri gereği kadınların çevresel sorunlara olan duyarlılığının daha fazla olduğudur (Çelik ve Küçük, 2022: 393).

Çevresel algıları bu denli açık olan kadınlar; savaş dönemlerinde hasar alan çevre dolayısıyla mağduriyet yaşayan en önemli kesimlerden biridir. Toplumsal rolleri gereği kadınlar savaş öncesi, savaş süreci ve savaş sonrası tahrip olan çevre karşısında zor durumda kalmaktadır. Savaş sürecinde çevresel güvenlik başlıklarının her birinin tehdit altında olması, kadınların toplumdaki sorumluluklarını sekteye uğratmaktadır. Bu anlamda bir sonraki bölümde savaş sürecindeki çevresel güvenlik tehditlerinin kadın olmak üzerinden ve toplumsal cinsiyet rolleri gereği etkileri incelenmektedir.

3. SAVAŞIN ÇEVRESEL GÜVENLİĞE ETKİLERİNİN TOPLUMSAL CİNSİYET VE KADIN ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Savaş ortamının yarattığı çevre tahribatı toplumun büyük bir kesimi tarafından hissedilmektedir. Ancak bu etkilerin toplumsal cinsiyet açısından analizinin yapılması savaşın çevre üzerindeki etkilerinin toplumsal yansımasını göstermektedir. Özellikle kadınların çevre ile olan ilişkisi göz önüne alındığında etkilerin ne denli yıkıcı olduğu anlaşılabılır. Kadınlar toplumdaki görev ve sorumlulukları itibarı ile gıda, su, yakıt ve geçim ürünlerini sağlamada birinci roledir. Günlük hayatın akışındaki görev ve sorumlulukların savaş sürecinde de kesintiye uğramadan devam etmesi, kadınların durumunu daha da zorlaştırmaktadır.

Bu noktada özellikle dünyada yoksul sınıfın ciddi oranla kadınlardan oluşması da altı çizilmesi gereken noktalardan biridir. Dünyada büyüyen gelir adaletsizliği etkilerini en yoğun yaşayan kesimlerden biri olan kadınlar, aslında dünyanın en üretici gücüdür. Kadınlar, gelişmekte olan dünyada tarımsal işgücünün %43'ünü temsil etmektedir. Tarımda çalışan kadınlar, dünya gıdasının %50'sinden fazlasını üretmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde kadınlar gıda üretiminin yaklaşık %60 ile %80'inden sorumludur. Küresel olarak, 1,6 milyar kadın geçimlerini çiftçilikle sağlamakta olup; bu da kadınların toprak sahipliğinin hayati önem taşıdığı anlamına gelmektedir (Conroy ve Jordan, 2016). Bu anlamda kadınlar açıkça, savaş ve çatışma süreci boyunca, sınıfları, ırkları, yaşları ve etnik kökenleri yanı sıra cinsiyetleri nedeniyle de çevresel hasar ve bozulmadan en yoğun şekilde etkilenmektedir.

Kadınların tarım üretimindeki yerinden yola çıkarak savaş dönemindeki gıda güvencesi krizinin kadınlar üzerindeki etkilerini incelemek yararlı olacaktır. Savaş dönemlerinde ortaya çıkan kıtlık ve yetersiz beslenme gibi durumların ilk başta kadınları ve çocukları etkilediği açıktır. Silahlı çatışmalar ve savaşlar 1960'larda Biafra'da ve 1980'lerin ortalarında Afrika Boynuzu'nda olduğu gibi kıtlıkların önünü açmış ve daha yakın zamanda Angola'da olduğu gibi gıda yardımının açlıktan ölmek üzere olan topluluklara ulaşmasını engellemiştir. Nispeten varlıklı bölgelerde bile, 1990'ların başında Bosna'da olduğu gibi savaş, yetersiz beslenmeye yol açabilmektedir. Diğer yandan kadınlar fizyolojileri nedeniyle hamilelik süreçlerindeki sağlıklarını ve enerji düzeylerini etkileyen vitamin ve demir eksikliklerine karşı savunmasızdır. Demir eksikliği anemisi üreme çağındaki kadınlar için ciddi bir sağlık sorunudur ve hamile kadınlar için ölümcül olabilmektedir. Somalili mülteciler arasında

yapılan bir araştırma, üreme çağındaki kadınların %70'inin, muhtemelen diyetlerindeki demir eksikliğinden veya vücudun demir depolarını tüketen sıtmadan kaynaklanan kansızlık hastalığı ile karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Savaşın son yılında Mozambik'te kadınlar ve çocuklar arasında, siyanür içeriği yüksek, yeterince pişirilmemiş yemekten kaynaklanan bir tür felç olan konzo salgını meydana gelmiştir. Savaş nedeniyle her zamanki mahsullerini yetiştiremeyen kırsal kesim halkı, gıda kaynağı olarak acı manyoklara bağımlı olmaya başlamıştır (Rehn ve Sirleaf 2002: 31-32).

Dier yandan, su güvencesinin tehdit altında olması en çok kadın nüfusunu etkilemektedir. Kadınların toplumsal rolleri gereği içme ve yiyecek hazırlamanın yanı sıra diğer ev ihtiyaçları için güvenli suya erişimleri gerekir. Az gelişmiş ülkelerde suyu hane dışında kaynağından toplamak, depolamak ve kullanmak işleri genellikle kadınlar ve çocuklardadır. Afrika ülkeleri kadınlarının nüfusunun üçte ikisinden fazlasının su toplamak için evlerini terk etmesi gerektiği ve bu durumun bedensel olarak onları tehdit altına aldığı bilinmektedir. Bununla birlikte, uzun su toplama sürelerinden en çok kadın ve çocukları etkilediğine dair araştırmalar mevcuttur. Su toplamak için 30 dakikadan fazla zaman harcayan ülkeler arasında Liberya'da %46 (17.412 hane) ile Fildişi Sahili'nde %90 (224.808 hane) hanenin olduğu araştırmalar sonucunda ortaya konulmuştur. Bu ülkelerin tamamında yetişkin kadınlar birincil su toplayıcılarıdır. Aynı zamanda tüm ülkelerde, kız çocuklarının su toplamada erkek çocuklarına göre daha fazla sorumlu oldukları da yapılan araştırmaların bir sonucudur (sırasıyla %62'ye karşı %38) (Graham vd, 2016).

Silahlı çatışma durumlarında, yeterli miktarda kaliteli suya erişim, insan yapımı altyapıya ve teknik girdilere bağlı olan kentsel alanlarda veya güvenlik nedeniyle suya erişimin kısıtlı olduğu kırsal alanlarda özellikle zorlaşabilir. Su kaynakları ve altyapı da savaş sürecinde kasıtlı olarak hedef alınabilir veya erişilemez hale gelebilir. Ayrıca, savaş sürecinde genellikle mevcut su sistemlerinin bakımının yapılamaması, su kalitesi ve/veya erişim sorununu daha da kötüleştirmektedir (Lindsey, 2001: 90).

İklim değişikliğinin etkileri toplumsal cinsiyet açısından ele alındığında su güvenliği ve gıda güvenliği konularına dolaylı olarak etki ettiği görülmektedir. İklim değişikliği daha çok yoksul kesimleri etkilemektedir. Kadınlar da dünya yoksullarının büyük bir çoğunluğunu oluşturduğundan iklim değişikliğinden olumsuz etkilenen gruplar içinde en önemlisi olmaktadır. İklim değişikliğinin kadınlar üzerinde ev içi sorumlulukları nedeniyle doğrudan etkisi mevcuttur. Yemek temini, gıda güvencesi, temiz suya ulaşım, ısınma ve yemek pişirme için gereken enerjinin bulunması gibi görevleri yerine getirmekle sorumlu kadınlar; kıtlık, ormanların azalması, düzensiz yağış durumlarında daha fazla zaman harcamak zorunda kalmaktadır. Özetle savaş sürecinde iklim, gıda güvenliği ve su güvencesinin tehlikeye girmesi birbiri ile bağlantılı olarak kadınların sorumluluğunu ve yükünü daha çok artıran bir durum haline gelmektedir (Güneş, 2013).

Bunun yanı sıra; tehlikeli atıklardan arınma güvenliği konusunda da kadınların daha kırılgan bir grup olduğu söylenebilir. Kadınlar, orantısız bir şekilde savaşın toksik kalıntılarıyla bağlantılı sağlık sorunlarını daha fazla yaşamaktadır. Kadınlar ve erkekler, kaçınılmaz olarak, çatışmalardan kaynaklanan kimyasal kirlilik de dahil olmak üzere, savaşta farklı tür kirleticilere maruz kalmaktadırlar. Toksik kalıntıların oluşturduğu riskleri etkileyen cinsiyete dayalı biyolojik faktörler, erkekler ve kadınlar arasındaki fizyolojik farklılıklar ve

bunların toksik kimyasallara maruz kalmanın neden olduğu hasara karşı farklı hassasiyetler savaşın kadınlar üzerindeki etkilerini farklılaştırmaktadır. Yapılan araştırmalar, kadın fizyolojisinin erkeklere göre daha fazla riske maruz kaldığını; çünkü toksik maddeler ve ağır metallerin yüksek yağ içeriğinden dolayı kadın vücutlarında daha kolay depolandığını göstermektedir. Örnek olarak, Vietnam'daki Da Nang hava üssünün yakınında bulunan anneler, 1970'lerde Vietnam Savaşı'nda kullanılan kimyasal ajan Orange maddesini anne sütü ile aktarmaya devam etmektedir (Reid, 2017).

SONUÇ

Tarihten bu yana süregelen savaş gerçeği günümüzde de çevresel sorunları ortaya çıkaran ve arttıran nedenlerden biridir. Doğal kaynakların telafisi olmayacak şekilde zarar görmesi veya yok olması savaşların kaçınılmaz bir sonucudur. Mevcutta da olan küresel düzeydeki çevre sorunları, savaşlar ile ulusal sınırlar içinde kalmayıp ulus sınırlarını aşarak çevredeki tüm ögeleri ve canlıları tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Bu anlamda savaşın çevre üzerindeki analizlerini yapmak, savaşın yarattığı yıkımın boyutlarını görmek açısından önemlidir.

Savaşların sebep olduğu ekolojik kıyım ve tahribatlar, çevresel güvenlikle ilişkili olan temel meselelerin başında gelmektedir. Savaşın çevre üzerindeki etkileri toplumlarda siyasi, ekonomik, demografik sonuçlar doğurabilmektedir. Özellikle gıda, su, iklim gibi çevresel birçok unsur savaştan doğrudan etkilenmektedir. Aynı zamanda savaş sürecinde kullanılan tehlikeli maddelerin varlığı da çevresel tahribatlara neden olmaktadır.

Savaşın çevresel güvenliğe ilişkin tehditleri ciddi boyutlardadır. Ancak bu tehditlerin her kesim açısından aynı seviyede hissedilir olmadığı ise aşîkârdır. Savaşın tahribatını en acı şekilde yaşayan kesimler her dönemde kadınlar ve çocuklar olmuşlardır. Söz konusu etkilerin kadınlar tarafından yoğun hissedilmesinin en önemli nedeni biyolojik özelliklerinin yanında, toplumsal cinsiyet rolleri gereği çevre ile olan sıkı bağıdır. Gıda, su, yakıt ve geçim ürünlerini sağlamada birincil rolde olan kadınlar, barış dönemlerinde ise çevrenin asli yöneticileridir. Ancak kadınların savaştan etkilenme oranında sınıfsal boyutu da atlamamak bir o kadar önem taşır. Dünyada yoksul sınıfın üretim süreçlerinde ciddi oranda yer alan kadınlar; erkeklere oranla savaşın çevresel güvenlik tehdidinden daha fazla etkilenmektedir.

İklim güvenliği gibi dünya kamuoyunda yer tutan çevresel güvenlik konularında toplumdaki farklı kırılğan gruplara karşı hassasiyetler; örneğin toplumsal cinsiyete dair yaklaşımlar bulunmaktadır. Ancak savaş ve çevre politikasında toplumsal cinsiyete dayalı yaklaşımın eksikliğinden bahsetmek mümkündür. Savaş süreçlerinin daha çok ekonomik ve siyasi karşılığı analiz edilmekte; özellikle çevre ve çevrenin tahribatından doğrudan etkilenen kırılğan kesimler göz ardı edilmektedir. Bu kırılğan kesimlerin başında gelen kadınlar savaştan en çok etkilenen kesimlerden biri olmasına rağmen savaş süreci ve sonrası politikalara dâhil edilmemektedir. Bu durum çevre açısından da insan hakları açısından da kusurlu bir yaklaşımdır.

Özetle savaş süreci cinsiyetler arasında farklı etkiler yaratmakta ve bu nedenle toplumsal cinsiyete dair veriler önem kazanmaktadır. Savaşın kadınlar üzerinde yarattığı yıkıcı etkiler göz önüne alındığında kadın ve erkekler arasındaki etkilerin araştırılması ve buna yönelik eşitliğin sağlanması adına çevre konusunda gerekli politikaların oluşturulması önemini korumaktadır. Buradan hareketle savaş sürecinin "bir erkek oyunu" olmaktan uzaklaşması;

toplumsal rolleri gereği kadınların savaş sürecinde çevresel güvenliğin teminatı haline getirilmesi önem taşımaktadır. Özellikle savaş sürecinin yıkıcı çevre sorunları da göz önüne alındığında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması gerekmektedir.

Sonuç olarak, çevrenin savaş sürecindeki risk analizinde cinsiyetçi yaklaşım barışın sağlanması açısından en önemli yapı haline getirilebilir. Cinsiyete dayalı bir yaklaşım, yalnızca çatışma ve çatışma sonrası süreçlerde toplumun her kesiminin yaşamını iyileştirmekle kalmaz; çevresel getiriler de sağlayabilir. Kadınların savaş öncesi ve sonrası dönemlerde çevresel süreçlere karşı söz söyleyebilmesi, kurumsal ve yönetsel mekanizmalarda yer alması savaşın etkilerini ve boyutlarını iyi analiz etmede temel bir kurgu haline gelecektir. Çünkü dünya kamuoyuna savaşın çevresel yıkıcı boyutlarını savaş en çok hisseden kadınlardan başka kimse iyi anlatamayacaktır.

Beyan ve Açıklamalar

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar bu çalışmaya eşit şekilde katkı sağladıklarını beyan etmişlerdir.

Araştırmacıların Çatışma Beyanı

Yazarlar, bu çalışmada potansiyel bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmişlerdir.

Araştırmacıların Etik Beyanı

Yazarlar bu çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğunu, etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine uyduğunu beyan etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Algan, N. (2002). Türk Boğazlarında Çevresel Güvenlik. Mülkiyeliler Birliği Dergisi, 26 (234), 21-34
- Algan, N. (2008). İklim Etiği. Mülkiye, 32 (259), 191-204.
- Çelik, A. ve Küçük, A. (2022). Toplumsal cinsiyet açısından çevre duyarlılığı: Şanlıurfa örneği. Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12(24), 386-406.
- Çınar, U. (2022). 21. Yüzyıl Küreselleşmesinde Çevre Güvenliği. Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 5(9), 13-28.
- Conker, A. (2020). İklim Değişikliğinin Güvenlikleştirilmesine Suriye İç Savaşı Bağlamında Eleştirel Bir Bakış. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18 (4), 155-170.
- Conroy, C. ve Jordan, C. (2016). 17 reasons to celebrate women in agriculture. Center for Food Safety. <https://www.centerforfoodsafety.org/issues/311/ge-foods/blog/4278/17-reasons-to-celebrate-women-in-agriculture> (E.T.:11.10.2022)
- Davison, A., Howard, G., Stevens, M., Callan, P., Fewtrell, L., Deere, D. ve Bartram, J. (2005). Water Safety Plans Managing drinking-water quality from catchment to consumer. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/rest/bitstreams/50899/retrieve> (E.T.:11.10.2022)
- Dökmen, Z. (2004). Toplumsal Cinsiyet, İstanbul: Sistem Yayıncılık.

- Durmuş, M. (2021a). İklim krizi militarizm ilişkisi-2. <https://www.polenekoloji.org/iklim-krizi-militarizm-iliskisi-2/> (E.T.:10.11.2024).
- Durmuş, M. (2021b). En büyük kirleticiler: Savaş sanayi ve NATO (İklim krizi militarizm ilişkisi-2) <https://t24.com.tr/yazarlar/mustafa-durmus/en-buyuk-kirleticiler-savas-sanayi-ve-nato-iklim-krizi-militarizm-iliskisi-2,32353> (E.T.:11.10.2022)
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (2017). Counting the cost Agriculture in Syria after six years of crisis. <https://www.fao.org/documents/card/en/c/170d7955-8d8d-45a8-aed2-5a7dcb143461/> (E.T.:11.10.2022)
- Gökalt Alıca, S.S. (2017). Kadın ve Çevre. Türkiye Barolar Birliği Dergisi (özel sayı). <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2017-2017-1719> (E.T.:11.10.2022)
- Gönenç, D. ve Kibaroglu, A. (2017). İklim Güvenliği Kavramının Türkiye İklim Politikasındaki Yeri. Alternatif Politika İklim Değişikliği ve Enerji Özel Sayı, 1-26.
- Graham, J.P, Hirai, M. ve Kim, S. (2016). An Analysis of Water Collection Labor among Women and Children in 24 Sub-Saharan African Countries. Plos One. 11(6). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0155981> (E.T.:11.10.2022)
- Güneş, G. (2013). Toplumsal Cinsiyet ve Çevre. İçinde L.Gültekin, G.Güneş, C.Ertung, A. Şimşek (Eds.), Toplumsal Cinsiyet Ve Yansımaları (ss: 17-46), Ankara: Atılım Üniversitesi.
- Keleş, R. (2019). 100 Soruda Çevre. Çevre Sorunları ve Çevre Politikası. İzmir: Yakın Kitabevi.
- Keleş, R. ve Ertan, B. (2002). Çevre Hukukuna Giriş. Ankara: İmge Yayınevi.
- Kellay, A. (2014). Pollution Politics: Power, accountability and toxic remnants of war. Conflict and Environment Observatory. <https://ceobs.org/pollution-politics-power-accountability-and-toxic-remnants-of-war/> (E.T.:11.10.2022)
- Koç G. ve Uzmay, A. (2015). Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler ve Türkiye. Tarım Ekonomisi Dergisi, 21 (1), 39-48.
- Körbalta, H. (2019). Türkiye’de Yerel Su Güvenliği. Güvenlik Bilimleri Dergisi, 8 (1), 55-84.
- Kovancı, E. ve Yıldız Karakoç, D. (2019). Bir Güvenlik Tehdidi Olarak İklim Değişikliği. ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi 13. Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildirileri Özel Sayısı, 344-357.
- Lindsey, C. (2001). Women Facing War. The International Committee of the Red Cross. https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0798_women_facing_war.pdf (E.T.:11.06.2022)
- Nimmo, L. (2020). International Women’s Day 2020: Women, war and water in Yemen. Conflict and Environment Observatory. <https://ceobs.org/international-womens-day-2020-women-war-and-water-in-yemen/> (E.T.:11.10.2022)
- Rehn, E. ve Sirleaf, E. J. (2002). Women, War and Peace: The Independent Experts’ Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women’s Role in Peace-building. New York: UNIFEM. <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub->

- pdf/3F71081FF391653DC1256C69003170E9-unicef-WomenWarPeace.pdf
(E.T.:11.10.2022)
- Reid, A. (2017). Understanding gender, conflict and the environment. Conflict and Environment Observatory. <https://ceobs.org/understanding-gender-conflict-and-the-environment/> (E.T.:11.10.2022)
- Şakacı, B. K. (2008). Savaşın Çevre Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi. Çalışma Ortamı, (101), 18-19.
- Saraç, S. (2013). Toplumsal Cinsiyet. İçinde L.Gültekin, G.Güneş, C.Ertung, A. Şimşek (Eds.), Toplumsal Cinsiyet Ve Yansımaları (ss: 27-32), Ankara: Atılım Üniversitesi.
- United Nations (2022). Global Impact of war in Ukraine on food, energy and finance systems. <https://reliefweb.int/report/world/global-impact-war-ukraine-food-energy-and-finance-systems> (E.T.:11.10.2022)
- United Nations Sustainable Development Group (2024). Ukraine's recovery and reconstruction needs mount: \$486 billion needed over next decade. <https://unsdg.un.org/latest/stories/ukraines-recovery-and-reconstruction-needs-mount-486-billion-needed-over-next-decade> (E.T.: 10.11.2024).
- United Nations Human Rights Office (2017). Ukraine: UN experts warn of chemical disaster and water safety risk as conflict escalates in East <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2017/11/ukraine-un-experts-warn-chemical-disaster-and-water-safety-risk-conflict?LangID=E&NewsID=22382> (E.T.:11.10.2022)
- Vural, Ç. (2018). Çevresel Güvenliğin Gelişimi. Ankara Üniversitesi Çevrebilimleri Dergisi, 6(1), 20-38.